

- ⁴ Литвин В. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991). – К., 2005. – С.95.
- ⁵ Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С.71–72.
- ⁶ Союз можно было сохранить. – С.99.
- ⁷ Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – С.58.
- ⁸ Пронюк Є. Перший з'їзд // Голос відродження (Київ). – 1989. – Травень. – Ч.4. – С.1.
- ⁹ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.282.
- ¹⁰ Там само. – С.74.
- ¹¹ Бойко. Указ. праця. – С.128.
- ¹² Радянська Україна (Київ). – 1990. – 19 січня.
- ¹³ Союз можно было сохранить. – С.99.
- ¹⁴ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.282.
- ¹⁵ Советская Россия (Москва). – 1990. – 31 мая.
- ¹⁶ История России XX века / Под редакцией А.О.Чубарьяна. – Москва, 2003. – С.342.
- ¹⁷ Камінський А. На перехідному етапі. – Мюнхен, 1990. – С.620.
- ¹⁸ Літературна Україна (Київ). – 1990. – 20 грудня.
- ¹⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.IX. – К., 2001. – С.161.
- ²⁰ Літературна Україна. – 1991. – 28 лютого.
- ²¹ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.382–384, 387–389.

The article analyses the reasons for emergence of People's Movement of Ukraine and its role in gaining independence in 1989–1991. The author gives his own version of the reasons why far-reaching goals of Ukrainian patriots that 20 years ago found themselves in revolutionary process were not fulfilled.

О.В.Андрощук*

В.ЧОРНОВІЛ ТА ІДЕЯ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ**

У статті, написаній на широкій джерельній основі (тексти виступів, промов, положення політичних програм та декларацій), простежено еволюцію поглядів В.Чорновола на ідею запровадження федералізму в Україні, окреслено чинники, які зумовили зміну думок політика щодо згаданої проблеми, тобто поступову відмову від суто федеративних проектів і зосередження на відстоюванні принципів децентралізації влади та забезпеченні повноцінного місцевого самоврядування.

Тема можливої федералізації України належить до тих, які активно фігурували у політичному, політологічному й історичному дискурсі України впродовж двох останніх десятиліть. Водночас ця тема – типовий приклад того, як буває складно дослідникам побачити первісні, реальні факти серед нашарувань із міфів та стереотипів.

У дискусіях довкола теми федеративного устрою для України неодмінно присутнє прізвище В'ячеслава Чорновола. Достатньо задати слова «федералізм» і «Чорновіл» у найпопулярнішу пошукову систему всесвітньої елек-

*Андрощук Олександр Володимирович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ.

**Стаття підготовлена на основі виступу на круглому столі «Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 вересня 2009 р.), присвяченому 20-й річниці створення Народного руху України за перебудову.

тронної мережі й переглянути результати, аби переконатись у потужній силі стереотипного мислення та новочасної міфотворчості. Уже з коротких анотацій до згадок і посилань на матеріали Інтернету можемо дізнатися, що саме В'ячеслав Чорновіл, чи то наприкінці 1980-х, чи на початку 1990-х рр. був головним ініціатором й адептом ідеї перетворення України на федеративну державу. При цьому лише окремі матеріали містять більш-менш розлогий опис обставин, за яких проголошувалася ця ідея, як вона еволюціонувала. Адже для з'ясування цих питань потрібне ретельне, з використанням якнайширшої джерельної бази, дослідження, що не завжди притаманне журналістським рефлексіям стосовно почутого та прочитаного з описуваної теми.

У періоди гострої політичної напруги в Україні тема федералізації, а разом і позиція В.Чорновола стосовно неї, набувала надзвичайної політизації. В умовах політичного протистояння, що супроводжувало президентські вибори 2004 р., творці окремих сепаратистських проєктів активно апелювали до прихильності лідера Народного руху України В.Чорновола до ідеї федеративного устрою та діяльності на початку 1990-х рр. очолюваної ним Галицької асамблеї. Останнє розцінювалося як намагання автономізувати один із регіонів країни.

У таких умовах цілком логічним було б зацікавлення дослідників питанням витоків цієї ідеї у В.Чорновола та ролі політика в її популяризації в Україні на межі 1980-х – 1990-х рр. Проте дослідницький інтерес до окресленої проблеми виявився доволі незначним. Варта згадки хіба що спроба історика Сергія Адамовича простежити погляди визначного громадського діяча і політика на проблему державного устрою України, й, зокрема, ставлення до проблеми федералізації та регіоналізації країни, реалізована у невеликій науковій розвідці¹. Щоправда, дослідник зосередив увагу переважно на діяльності В.Чорновола в рамках Галицької асамблеї.

З огляду на вищезазначене, мета даного дослідження полягає в тому, щоб максимально конкретно, з опертям на широкий джерельний матеріал (тексти виступів, промов, положення політичних програм і декларацій, виголошених В.Чорноволом) простежити еволюцію поглядів політика на ідею федералізму в Україні, окреслити траєкторію такої еволюції та чинники, що її визначили.

Актуалізація ідеї федералізму в пізньорадянській і пострадянській Україні, на думку фахівців та сучасників подій, обумовлювалася кількома обставинами. Ярослав Дашкевич писав про те, що гасло федералізації висувалось і підтримувалось «як політичне заклинання: або просто бездумно, що є великою політичною провиною в такий важкий для України час; або задля демагогії, без політичного обґрунтування, що є, очевидно, не меншою політичною провиною; або з провокаційною метою, щоб збуджувати відсередні тенденції, скеровані на розвал Української держави й чергове розчленування української нації»². Два перші аргументи можемо доповнити і припущенням про те, що політики щойно проголошеної незалежної держави, перед якою постало багато проблем, інтуїтивно покладали на ідею федералізму великі, часто необґрунтовані, надії. Адже в посткомуністичних країнах унітаризм, як антипод федералізму, зазвичай ототожнювався із централізмом і ніс негативне смислове навантаження³. З іншого боку, у прихильників демократії ідея федеративного устрою базувалася на небезпідставному (з огляду на брак демократичного досвіду) страхіві перенесення свавілля колишнього союзного центру до центру республіканського, а також розумінні необхідності конструктивних противаг неминучим у перехідний період відцентровим тенденціям у вигляді крайового сепаратизму⁴. Остання теза певною мірою пояснює той факт, що найраніше з підтримкою федеративної ідеї в Україні новітньо-

го часу виступили політики національно-демократичного блоку, насамперед, В'ячеслав Чорновіл.

За свідченням сина політика – Тараса Чорновола, ідея федеративної України вперше виникла у В.Чорновола у 1987 р. Свій задум він виклав на засіданні Львівського дискусійного клубу⁵. На разі нам не вдалося віднайти документального підтвердження наведеного факту, як і, зрештою, спростувати його. Здається, наведений факт може бути цілком правдивим.

Підтвердження прихильності В'ячеслава Чорновола федеративній ідеї знаходимо за два роки по тому, у 1989 р. У жовтневому номері часопису «Політика», що мав підзаголовок «Незалежне інформаційне агентство» (наступний номер вийшов із підзаголовком «Незалежне видання при Асоціації молодіжних організацій») була вміщена політична програма В.Чорновола, як кандидата в народні депутати. Її виклад цілком підтверджує висловлену раніше тезу про сприйняття федералізму як протипага централізму: «Гадаю, що натерпівшись від тоталітаризму і імперського централізму, вільна Україна здобуде стійкий імунітет проти всяких диктатур, однопартійних режимів, непогрішмих вождів, партій вчень. І не захоче мій народ міняти накинутий ззовні московський централізм на рідний київський, а піде шляхом традиційного ще з князівських і козацьких часів демократичного самоврядування»⁶. Політик уявляв майбутню Україну федеративною державою – «союзом земель, які склалися історично і несуть на собі природно-кліматичні, культурно-етнографічні, мовно-діалектні, побутово-господарчі та інші відмінності, що творять неповторне різнолике обличчя єдиного народу». Документ важливий ще й тим, що, на відміну від багатьох інших, деталізував бачення Чорноволом федеративного проекту для України. З огляду на завдання цієї розвідки, дозволимо собі навести дещо розлогу, але красномовну цитату зі згаданої програми. У ній, зокрема, зазначалося: «Бачу в складі Української Федеративної Народної Республіки такі землі, як Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорноморія), а Крим – як незалежного сусіду, або автономну республіку в союзі з Україною. Кожна із земель матиме свій парламент (Донецьку Раду, Галицьку Раду і т.д.) і свій земельний уряд, а двопалатна (з пропорційним представництвом від усього населення, і порівним – від земель) Центральна Рада України відатиме і берегтиме гарантії демократичних прав (на опозицію, на вільні вибори, на свободу слова і друку, на приватну чи колективну власність, на недоторканість і гідність особи)»⁷.

У запропонованій В.Чорноволом програмі-мінімум перелічувалися законопроекти, прийняття яких він обіцяв домагатися насамперед. Серед першочергових кроків мало бути ухвалення «Закону про державний устрій України» та проголошення України федеративною республікою, що складалася б із 12 федеральних земель із широким політичним, соціально-економічним, культурним самоврядуванням. Відповідно до проекту найвищим законодавчим органом республіки мала стати двопалатна Центральна Рада України. Наступним кроком, на думку політика, мало бути прийняття «Закону про національні меншості, який гарантував би неукраїнським меншостям республіки (росіяни, євреї, поляки, білоруси та ін.) культурно-національну автономію, а у випадку суцільного замешкання (угорці, греки, румуни та ін.) – адміністративно-національну автономію (національні сільські ради, повіти та ін.)». Окремий пункт цього закону мав передбачити «повернення (при матеріальному та іншому сприянні держави) репресованого кримськотатарського народу в місця колишнього проживання у Криму і утворення у складі України Кримської Автономної Республіки, в якій із трьох основних

національностей корінному народу для відновлення його державності будуть надані певні пріоритети (щодо мови, участі у керівних органах)»⁸.

Проте зі вступом до активної політичної практики федералістська риторика В.Чорновола зазнала певних коректив. Після перемоги національно-демократичних сил на виборах до місцевих рад у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях з'явилась ідея автономії західного регіону. В умовах інформаційної війни, економічної та політичної блокади з боку комуністичного керівництва влада опозиційних областей почала координувати свою діяльність. Одним із наслідків спільних дій стали створення та функціонування Галицької асамблеї. У відповідь на закиди комуністичної влади у сепаратизмі та планах автономізації Галичини учасники асамблеї зважляли, що питання про автономію та перехід до федеративного устрою є передчасним. В.Чорновіл, зокрема, зазначав: «Хочу особливо підкреслити, що Галицька асамблея – не реалізація моєї давньої ідеї про федеративний устрій України. Поки що це було б не на руку демократичним силам. Але вважаю цю ідею плідною, і коли в нас буде нова, суверенна держава, перші кроки галицької єдності, без сумніву, знадобляться»⁹. До такої обережності політика, очевидно, підштовхувала і критика з боку частини прихильників національно-демократичних сил. Уже згаданий вище Я.Дашкевич, зазначав тоді: «Якщо демократи (ті, що далі пропагують федералізацію-регіоналізацію) потуратимуть такому процесові, то він охопить із законодавчим процесом, треба думати, Донкривбас, т. зв. Новоросію, Закарпаття, може й інші «землі». Якесь дитячо-наївне захоплення Галицькою асамблеєю багатьом не дає можливість зрозуміти, що такий галицький сепаратизм – вода на млин сепаратистам, шовіністам, які прагнуть розчленувати соборну Україну»¹⁰. Лідер Української міжпартійної асамблеї Ю.Шухевич застерігав, що тенденції до автономізації Галичини могли призвести до розпаду України¹¹.

До того ж, як зізнавався сам В.Чорновіл, попри певні підстави для популярності ідеї галицької окремішності (існування ЗУНР; вищий, ніж у цілому по Україні рівень національної свідомості та організованості), галичани дуже насторожено сприймали проекти федеративного устрою України в майбутньому¹². Ідею окремішності, автономії Галичини заступило почуття месіанської ролі регіону, покликання пробуджувати цілу країну. Виступаючи на Галицькій асамблеї 16 лютого 1991 р., В.Чорновіл підкреслював, що «Галичина мислить себе тільки в складі Української держави, але держави національної (в широкому розумінні цього слова)... Якщо буде обрано курс національно-державницький, то відпаде і окремішність Галичини і певна особність її політичної лінії – залишиться географічний термін та ще, може, назва федеральної землі при можливому майбутньому федеративному устрої незалежної Української держави... Галичина – не сама за себе, Галичина – не сама по собі, Галичина сьогодні – остання фортеця української нації, здавати яку ми не маємо права і не будемо цього робити»¹³.

Немає потреби детально зупинятися на характеристиці діяльності Галицьких асамблеї та ролі у них В.Чорновола. Для загального контексту цієї розвідки достатньо скористатися вже згаданим дослідженням С.Адамовича, а також оцінками, що представлені у публікаціях з теми. Зокрема, історик, політолог і журналіст Вахтанг Кіпіані вважає, що порушення питання федералізму В'ячеславом Чорноволом на початку 1990-х було суто політичним кроком, спробою захисту вибору національно-патріотичної Галичини від комуністичної «групи 239» у Верховній Раді УРСР, а ідея Галицької асамблеї тоді так і не вийшла за рамки оригінального проекту голови Львівської облради народ-

них депутатів. На думку дослідника, Чорновіл за короткий час сам переконався, що ідея об'єднання трьох галицьких областей не спрацювала, залишившись лише політичним інструментом, не підпертим ні механізмами, ні конкретними планами, ні фінансами, ні, зрештою, бажанням громадян якось виокремитись із загальнореспубліканського процесу «розбудови держави». Більш радикальним у своїх оцінках ролі В.Чорновола в історії Галицької асамблеї є політолог і відомий прихильник «галицького сепаратизму» Олег Хавич. Він критикував політика за те, що той використав «цей реальний плацдарм автономізму лише як трамплін до Києва й піддався впливу Леоніда Кравчука»¹⁴. Останньому вдалося, на думку політолога, переконати Чорновола в небезпеці сепаратизму.

Втім, і надалі В.Чорновіл постійно підкреслював, що не відмовляється від федеративного проекту для України, але його реалізація стане можливою лише після побудови у країні міцної національної держави. При кожній нагоді політик декларував позицію послідовного прихильника широкої політичної та економічної децентралізації. Виступаючи як кандидат на посаду голови Верховної Ради УРСР у травні 1990 р., В.Чорновіл гостро критикував монополію на політику й ідеологію КПУ, нездатної вести конкурентну ідейну боротьбу без обману, без придумувань «галицьких автономій» та провокування «розмежування на Схід і Захід України». Він вважав, що відмінності в політичному розвитку різних регіонів країни, які стали очевидними на стадії розпаду тоталітарної системи, насправді були лише «різними фазами одного й того ж невідворотного процесу національного відродження і демократизації». Викладаючи тези власної політичної програми, В.Чорновіл зазначав, що відстоюватиме відмову від демократичного централізму та «найширше самоврядування аж до федеративного устрою незалежної України в дальшому майбутньому, але не зараз (це я трохи полемізую з претендентом Гриньовим)...»¹⁵.

На початок 1990-х років В.Чорновіл, із притаманними йому ідеологічними принципами та переконаннями, в тому числі, й стосовно майбутнього територіального устрою України, зайняв власну нішу на загальноукраїнській політичній арені. Разом із тим у той час з'явилися й інші політики, які декларували свою прихильність федеративній ідеї. Найчастіше серед пропагандистів федеративного устрою в Україні, поряд із прізвищем В.Чорновола, згадується Володимир Гриньов. Будучи ще одним претендентом на посаду спікера в 1990 р., В.Гриньов, презентуючи власну платформу, акцентував увагу на можливих внутрішніх загрозах територіальній цілісності України, а тому вважав питання федералізації України саме на часі. «На мій погляд, нам конче потрібно врахувати своєрідність регіонів України і вести політику, яка враховувала б історичні, етнічні, економічні та інші особливості. На порядку денному для мене, принаймні, стоїть питання про федеративний устрій України» – зазначав політик¹⁶. Згодом, уже як кандидат на президентських виборах, політик продовжував відстоювати ідею федерації земель України з широкими правами самоврядування, але без права самовизначення як найбільш прийнятну форму адміністративно-територіального устрою для нової України¹⁷. При цьому макетом для такої побудови країни, на думку політика, могли послугувати США або Німеччина¹⁸.

Варто зазначити, що В.Гриньов залишався активним пропагандистом ідеї федералізації України і в наступні роки, будучи лідером виборчого блоку, а згодом партії Міжрегіональний блок реформ і водночас радником Президента України. У середині 1990-х власний погляд на перспективи здійснення глибоких економічних і політичних реформ цей політичний і державний діяч виклав у книзі «Нова Україна: якою я її бачу» (1995 р.). Відзначивши жорстку конфронтацію між прихильниками альтернативних під-

ходів, автор, поміж іншим, запропонував власну аргументацію на користь запровадження в Україні федеративної форми державного устрою¹⁹.

Ще важливішим було те, що окремі регіони почали активно демонструвати прагнення до автономії чи навіть незалежності. Ще у 1990 р. професор Одеського університету О.Сурилов очолив організаційний комітет Демократичного Союзу Новоросії і Бессарабії, який мав пропагувати ідею створення Новоросії як автономного утворення в межах федеративної України. Нова автономія мала охопити територію колишньої Херсонської губернії. Для поширення цих ідей було засновано газету «Новороссийский телеграф»²⁰. Влітку-восени 1991 р. у донецькій пресі з'явилася низка статей, в яких пропагувалася ідея автономії Донбасу і пропонувалося з цією метою провести обласний референдум. Найбільш дієвими у просуванні ідеї автономного статусу Донбаського регіону стали очолювана Дмитром Корніловим громадська організація Інтеррух Донбасу та Рух «Демократичний Донбас», створений на Луганщині. Активісти цих організацій закликали до проведення Донецької асамблеї (за зразком Галицької) та проголошення відновленої Донецько-Криворізької Республіки чи «республіки Малоросії»²¹. У жовтні 1991 р. на сторінках газети «Вечерний Николаев» місцевий осередок Конституційно-демократичної партії України закликав до створення громадсько-політичної організації «Рух за федерацію на Україні»²². Загострення політичної ситуації на ґрунті активізації автономістських прагнень русинських організацій спостерігалось у той час на Закарпатті.

Втім, варто зазначити, що ставлення до питання можливої федералізації України серед місцевого партійного та громадського активу було далеко неоднозначним. Це спровокувало запеклі суперечки між прихильниками автономістських ідей і місцевими активістами загальноукраїнських партій правого спрямування (Української республіканської партії, Народного руху України, Демократичної партії України).

Зазначені обставини серйозно непокоїли захисників ідеї «соборної України» та єдиної української нації. Тому, вступивши в передвиборчу боротьбу за президентську посаду, В.Чорновіл, часом з власної ініціативи, а часом у відповідь на закиди опонентів, пояснював свою позицію стосовно можливостей федералізації України. При цьому він підкреслював, що не є прихильником територіальних автономій, таких як Крим. Більше того, звинувачував партійно-управлінську верхівку в мусуванні ідей автономізації Закарпаття чи створення так званих Новоросії, Криворізько-Донецької республіки. В одному з інтерв'ю у вересні 1991 р. В.Чорновіл висловився з притаманною йому емоційністю: «Нам ніхто не давав права розвалювати Україну на якісь державки! Моя ж ідея федеративного устрою нічого спільного з цим не має. Вона полягає лише в ширшому місцевому самоврядуванні з підпорядкування центру, центральному уряду... А крім того, перехід до такого устрою зараз не на часі. Спершу слід збудувати міцну Українську державу»²³.

У програмному документі «Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В.Чорновола» йшлося про те, що основними принципами політики кандидата у сфері державного будівництва, серед іншого, будуть: реорганізація системи державного управління – створення двопалатного професійного парламенту; політико-адміністративна реформа, яка передбачатиме розширення місцевого самоврядування, запровадження регіонального (земельного) самоврядування, прямі вибори керівників усіх територіально-адміністративних одиниць²⁴. У документі можемо помітити зміну риторики політика: у тексті не вжито

термінів «федеративний», «федералізм». Натомість В.Чорновіл починає частіше вживати менш політично дражливий термін «земельний поділ»²⁵. Попри це, суперники на виборчих перегонах продовжували акцентувати увагу на федеративних поглядах Чорновола. Зокрема, Л.Лук'яненко наголошував на принциповій різниці їх позицій: «Скажімо, пан В'ячеслав як реальну розглядає можливість федерального (земельного) устрою України. Власне кажучи, це теж не особлива позиція. Вона дедалі частіше звучить в устах кандидатів, з огляду на процеси в Криму, на Донбасі, Нижньому Придніпров'ї»²⁶; «Основна різниця, яка є між мною і Чорноволом є те, що він виступає за федеративний устрій України. Я проти федерації»²⁷.

Відповідаючи на запитання журналіста газети «Голос України» під час тижневої поїздки Донбасом у рамках президентської кампанії 1991 р., В.Чорновіл почасти пояснив такі зміни у власному політичному лексиконі: «Відносно федеративного устрою. Я зараз не буду включати у свою програму такої термінології, бо мене можуть не зрозуміти. Але ж є федеративний устрій в середині єдиної однонаціональної Німеччини, і є такі країни, як Югославія і Радянський Союз, які також називаються федеративними. Деякі мої опоненти постійно плутають ці два поняття, чи роблять вигляд, що не розуміють, причому так, що використовують це проти мене. І тому я, певне, заміню поняття федеративність іншим – регіональне самоуправління... На мою думку, федеративний устрій – це широке місцеве самоуправління. Це не національне самовизначення, спроба робити на Україні якісь республіки, тобто держави в державі. Це дуже небезпечна справа, це те, що може розтягти, розвалити Україну на окремі держави»²⁸. Чорновіл вважав штучним існуючий поділ України на 25 областей і пропонував для більш широкого самоврядування об'єднати дві–три суміжні області, запозичивши при цьому досвід скоординованої роботи в Галичині.

Негативно оцінював В.Чорновіл перспективи відокремлення східних областей України, вважаючи що нав'язування місцевому населенню подібних ідей є «чиєюсь спрямованою політикою»²⁹. З огляду на гостроту ситуації особливу увагу В.Чорновіл приділяв Криму. Політик вважав прецедент Кримської автономії «величезною помилкою» і «однією з найбільших провин Леоніда Кравчука перед Україною»³⁰.

На початку 1990-х років у поглядах на проблему реформування територіального поділу визначилося кілька основних підходів, які, по великому рахунку, були відбиттям різних стратегій формування державності та перспектив її розвитку. За відсутності чіткої державної позиції стосовно проблеми на першому плані опинились авторські концепції територіального устрою. Частина з них передбачала формування нового устрою на засадах федералізму. Проте, як зазначав у 1992 р. політолог Сергій Грабовський, за останні два роки проблема, поставлена В.Чорноволом, стала настільки заплутаною, що вже важко було зрозуміти, що саме мали на увазі прихильники і противники федеративності³¹. Навіть побіжний огляд пропозицій, які висувались у той час, свідчить про помітний романтизм їх авторів, які радше воліли ліквідувати стару систему, ніж всебічно розробити нову. Такий підхід був особливо притаманним опозиційним до все ще прокомуністичної влади політичним групам.

Одним із перших форумів, який продемонстрував різне бачення майбутнього територіального устрою України, стала науково-практична конференція, організована й проведена 26–27 листопада 1992 р. з ініціативи Адміністрації Президента України, Секретаріату Верховної Ради України та низки державних і наукових інституцій³². Дискусії, що тут розгорнулися, за-

свідчили відсутність у найвищого керівництва держави спільних, визначених підходів до проблеми. Якщо Президент України Л.Кравчук пропонував на початковому етапі зберегти існуючий територіальний устрій, то голова Верховної Ради України І.Плющ припускав можливість надання областям статусу адміністративної автономії, що означало делегування законодавчих і виконавчих функцій на місця³³. Частина учасників конференції ставила під сумнів доцільність збереження чинного поділу держави на 24 області та Автономну Республіку Крим і пропонувала схему нового адміністративно-територіального устрою. Зокрема, лідер Української республіканської партії, народний депутат М.Горинь, озвучуючи розробку львівських учених, пропонував заміну обласного поділу і створення в Україні 80–90 адміністративно-територіальних одиниць, подібно до французьких департаментів. Прихильність до ідеї скасування обласного поділу від імені Української селянсько-демократичної партії озвучив С.Плачинда. Про можливість запровадження федеративно-земельного устрою (формування 13-ти регіонів) говорив кандидат географічних наук Л.Нечипоренко. Він уважав за доцільне в якості апробації такої системи проведення експерименту на базі окремих регіонів. Від імені Асоціації шахтарських міст Донбасу заступник голови Горлівської міськради Ю.Бурих висловив пропозицію про проведення в найближчі 2–3 роки адміністративно-територіальної реформи з переходом до федеративно-земельного устрою³⁴. Інша частина доповідачів відстоювала необхідність збереження існуючого обласного поділу.

Водночас на початку 1990-х Україна ідейно і політично близько підійшла до створення умов для конституційного закріплення федерації. Впродовж травня–червня 1992 р. Конституційна комісія розробила перший варіант проекту Конституції. У конституційних дебатах 1992–1993 рр. активно дискутувалися питання конкретизації форми державного устрою. Виступаючи на п'ятій сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 р., Президент України, голова Конституційної комісії України Л.Кравчук відзначив, що серед політиків було чимало прихильників федеративного устрою України. Проте, на його думку політика, порушувати питання про федеративний устрій України на той момент було передчасно. У виступі йшлося про необхідність розширення самоврядності територій та розвитку місцевого і регіонального самоврядування³⁵.

Дещо оптимістичніше про перспективи федералізації України висловився на тому ж засіданні голова Верховної Ради України та співголова Комісії по розробці нової Конституції України І.Плющ. Він, зокрема, зазначив: «Я цілком допускаю, що на певному етапі ми прийдемо до необхідності запровадження федеративних засад побудови державного устрою України. Можливо згодом нам доведеться відмовитись від обласного поділу території і перейти на земельний устрій з певними елементами федералізації України... Якщо так звана федералізація України сприятиме активізації економіки, відродженню самобутності певних територій, розвитку їх соціально-культурної сфери, регіонального самоврядування, то тут нема чого боятися. Інша справа щоб не ігнорувались засади соборності України, її територіальна цілісність»³⁶. Зрештою, проект Конституції, опублікований у газеті «Голос України» 17 липня 1992 р. у статтях 228, 229 містив виразний натяк на федералізацію державного устрою. Проте автори конституційного проекту свідомо ухилялися від чіткого окреслення федеративного устрою. Такий тактичний хід дослідники пояснюють бажанням керівних органів рад усіх рівнів зберегти за собою владні повноваження та прагненням уникнути чіткого розмежування виконавчих і контрольних функцій на місцевому та регіо-

нальному рівнях. Натомість більш послідовно й відкрито федералістські проекти пропонували фахівці-юристи, лідери регіональних автономістських рухів та регіональні асоціації підприємців³⁷.

Загострення проблеми автономістських і сепаратистських рухів, а особливо розвиток подій у Криму, призвели до послаблення позицій прихильників федеративного устрою. Ідеї перебудови України на принципах федералізму почали тлумачитися багатьма політиками, в першу чергу, правоцентристського спрямування, або як антидержавні, або як необґрунтовані та передчасні. Своєю чергою, як засвідчило соціологічне опитування, проведене незалежним центром «Демократичні ініціативи» у травні–червні 1993 р., кількість противників федералізації серед населення превалювала в усіх без винятку регіонах країни. Негативне ставлення до пропозицій про федеративний устрій України продемонстрували 42% опитаних, тоді як позитивно ці ідеї оцінило лише 13% респондентів. Деяко вирізнялася позиція мешканців Донецького регіону, де кількість прихильників і супротивників ідей федералізації України була приблизно рівною (відповідно – 24% і 28%). Водночас соціологи прогнозували можливе пожвавлення ідей федералізації країни й автономізації її окремих територій, оскільки частка тих, хто не визначився з цього питання, залишалася доволі значною (45%)³⁸. Така ситуація давала політикам можливість маніпулювати громадською думкою.

Саме у той час ставлення В.Чорновола до проблеми територіального устрою зазнає подальших змін. На наш погляд, остаточний відхід політика і державного діяча від федеративного проекту для України стався після 1992 р. і був прискорений уже згаданими чинниками. До такого висновку спонукає дискусія, що розгорілася на IV Великих Зборах Народного Руху України, що відбулися 4–6 грудня 1992 р. На Зборах обговорювалася підготовлена робочою групою «Концепція державотворення України». Презентуючи «Концепцію», В.Черняк наголосив на важливості питання про форму державного устрою. Викладаючи позицію розробників програмного документа, він зазначив: «Ми виходимо з того, що за історичними, етнічними, політичними, соціально-психологічними чинниками Україна тяжіє до федералізму. Перспектива України, на наш погляд, – федеративна держава. Ми за поділ України на землі, за регіоналізацію і федералізацію, але на основі принципу соборності України. Ми за федералізацію в розумінні децентралізації»³⁹. Доповідач наголошував, що мова йшла про перспективу, а в тогочасних умовах Україна мала залишатися унітарною. Водночас децентралізація розглядалася як шлях до демократизації всієї політичної системи і суспільства: «Ми вважаємо, що поступовий перехід до тривалого процесу земельно-поділу України сприятиме збереженню її соборності... Тобто, надаючи автономію землям, ми будемо сприяти демократизації державності... Крім того, земельна, територіальна організація України, тобто демократизація на місцях, сприятиме нейтралізації авторитарних і тоталітарних тенденцій із боку центральної влади і забезпечить їх демократизацію»⁴⁰.

Попри намагання згладити категоричні формулювання, в ході обміну думками виникла гостра дискусія щодо можливих федеративних перспектив для України. Так, М.Поровський у своєму виступі вказував на зовнішні, зокрема, російські чинники у провокуванні сепаратистських рухів у різних регіонах України, особливо у Криму, і застерігав від небезпек, які могла нести ідея федералізації: «І тому я сьогодні не міг знову ж таки погодитись із висновками виступаючого з цієї трибуни шановного пана Черняка про те, що майбутнє України – у федералізмі. Це початок краху... Ідея федералізму є абсолютно ворожою ідеєю соборності Української держави. На заса-

дах федералізму негайно, в той час, коли не сформоване державне мислення людей, буде законсервовано сьгоднішній стан русифікації України, в частині регіонів буде введена, виходячи з прав місцевого самоврядування, двомовність, російські школи, видання... Якщо Росія сьогодні в цілому не може проковтнути Україну, то ця ідея федералізму спричиниться до поглинання її частинами. І тому вважаю, що ми на з'їзді цю ідею повинні абсолютно викреслити, вона не поєднується з ідеєю унітарності Української держави. Це щось таке якби ми захотіли печеного льоду. Україна повинна бути унітарною, централізованою до сформування державної свідомості людей соборною державою»⁴¹.

Занепокоєння можливим посиленням відцентрових процесів на місцях, пов'язаних із федералізацією, висловив також голова держадміністрації Львівської області Степан Давимука. Ще більш категоричним у критиці ідеї федералізації був голова Селянсько-демократичної партії С.Плачинда: «Зараз перший період державотворення, і це необхідність – унітарно-централізована держава. [Федералізація, децентралізація] – це лавірка для шовіністичних сил, для отих, як ми делікатно називаємо, сепаратистських сил, які намагаються розчленувати Україну»⁴². Згадані виступи тричі переривалися оплесками, що свідчило про підтримку такої позиції присутніми в залі делегатами.

Під кінець засідання В.Чорновіл узяв слово, щоб відповісти на подані записки, серед яких багато стосувалося «того нещасного федералізму». Політик, зокрема, запевняв: «У нашій програмі державотворення йде мова тільки про перспективу, я навіть не вживав би слово «федералізація» – воно дуже, дуже багатозначне. Воно натякає на якусь державність у державі. Можна говорити тільки про далеку перспективу земельної устрою, розширення місцевого самоврядування... Те, з чим ви не погодитесь, там (у концепції – О.А.) ніколи не буде»⁴³. У результаті, пункт «Форма державного устрою» було відредаговано у такому вигляді: «За історичними, етнічними, економічними, політичними, соціально-психологічними чинниками українське суспільство не є однорідним. Із метою забезпечення незалежності і розбудови повноцінної державності Україна має залишитися унітарною за формою свого державного устрою. При цьому слід рішуче і послідовно проводити децентралізацію функцій державного управління», а також до тексту додано речення «Потребує розв'язання проблема Кримської автономії». В іншому місці, де йшлося про земельний устрій було уточнене формулювання (після слова «земельний» додано «адміністративно-територіальний»).

Описані дебати, здається, остаточно примусили В.Чорновола уникати надалі у своїх виступах питання можливого федеративного устрою в Україні. Разом із тим можемо припустити, що це не означало цілковитої відмови політика від ідеї децентралізації влади та управління, в тому числі, шляхом запровадження федеративного устрою. Окрім того, В.Чорновіл постійно тримав у полі зору Кримську проблему і щоразу реагував на загострення ситуації.

Певний відступ від федералістських настроїв був помітний у публічних виступах й інших політиків, які спочатку симпатизували цій ідеї. На середину 1990-х рр. питання можливого реформування державного устрою на засадах федералізму фактично зникло з передвиборчих гасел та партійних програм. Домінуючою стала вимога децентралізації влади без посягання на зміну унітарного устрою України. Політолог, народний депутат України Б.Андресюк писав у 1999 р., що політичні партії та їх лідери ніби остерігалися навіть підозр у нелояльності до єдності й цілісності України⁴⁴.

Положення про відстоювання інтересів регіонів помістили в свої програми більшість політичних партій. Проте відкрито про підтримку перехо-

ду України до федеративного устрою заявили лише одиниці серед політичних груп. Прихильність до федералізму виявляли Партія праці, Міжрегіональний блок реформ, Партія регіонального відродження. Можливість запровадження земельного поділу передбачалася програмами СДПУ, ХДПУ, партії «Союз»⁴⁵. Разом із тим, позиція більшості політичних партій правочентристського спрямування зводилася до того, що державно-політична система України повинна ґрунтуватися, поряд з іншим, на «унітарності держави, існуванні сильного центру з широкими повноваженнями місцевих органів влади і суб'єктів самоврядування»⁴⁶.

Із часом програмові положення політичних партій та виборчих блоків стосовно державного й територіального устрою суттєво змінилися. Зіставлення передвиборчих документів 1998 р. дає підстави говорити про те, що поняття федеративного устрою не згадувалося у програмі жодної з партій. Разом із тим, всюди підкреслювалася необхідність перегляду державної політики, особливо бюджетної, на користь регіонів, розширення прав місцевого самоврядування, передбачалася можливість регіональної автономії, в першу чергу економічної (Партія регіонального відродження), розширення повноважень регіонів (партія «Союз»), відтворення національно-територіальної автономії кримськотатарського народу (Партія мусульман України), які за своєю суттю потенційно могли наблизити Україну до федерації.

Подібної трансформації зазнали також програми кандидатів на виборах Президента України у 1999 р. Про проблеми регіоналізації та територіального устрою у них згадувалося мимохідь або не згадувалося взагалі. Лише програма О.Базилюка конструювала Україну як федеративну державу. При цьому перелік суб'єктів і спосіб розмежування повноважень мали визначатися згодом. Програми Л.Кучми та В.Онопенка передбачали проекти регіоналізації і внесення змін до Конституції України. У першому випадку пропонувався перехід до двопалатного парламенту, у другому – до виборності голів державних адміністрацій. Найбільш чисельна група претендентів на найвищу чиновницьку посаду (Н.Вітренко, М.Грабар, Ю.Костенко, В.Кононов, Є.Марчук, О.Мороз, В.Олійник, О.Ржавський, О.Ткаченко) відстоювала необхідність збереження унітарності України з широкими повноваженнями регіонів⁴⁷.

На кінець 1990-х стало зрозумілим, що суспільством більше турбують не вирішені соціальні й економічні проблеми, аніж демагогічні заклики до регіональних автономій. У чергову річницю Акту соборності України 1919 р. В.Чорновіл у колонці редактора видання «Час/Time» з невід'ємною долею суб'єктивізму писав: «Чи мають ці ідеї (регіонального автономізму – А.О.) відголос у народі? На диво, незначний. Залишилися невеличкою ізольованою групою сповідники виплеканого КГБ та спецслужбами сусідніх держав «політичного русинства» в Закарпатті. Шахтарям Донбасу, харків'янам та одеситам болять проблеми безробіття, невиплачених зарплат, злиденного життя, а не «двомовності» чи «єдиного простору». Мешканці Кримського півострова поступово байдужіють до сепаратистських вибриків «своїх» політиків, розпізнавши за тим економічні інтереси мафіозних кланів. Народ наш виявив здоровий інстинкт самозбереження, не піддавшись навіть в економічній скрутні на провокаційні заклики лівих і шовіністів»⁴⁸. Такий оптимізм політика, на перший погляд, може здатися невинуватим. Адже менш ніж за десять років по тому як були написані ці слова, політики в черговий раз скористались сепаратистськими гаслами, збуривши ними суспільство й посиливши і без того глибоку внутрішньополітичну кризу в Україні. Проте й на початку 2000-х, як і на початку 1990-х, ідеї федералізації України не

набули справжньої підтримки суспільства. Автономістські та сепаратистські гасла стали лише одним із засобів мобілізації електоральних груп на підтримку певних політичних сил у боротьбі за владу.

Таким чином, можемо стверджувати, що з часу першого оприлюднення ідеї федеративного устрою для України В.Чорноволем наприкінці 1980-х, позиція політика зазнала помітної трансформації. Ці зміни можна охарактеризувати як рух у напрямку відмови від відверто прямолінійної пропозиції федералізації України і запровадження поділу на 12 автономних утворень (земель) до відстоювання необхідності децентралізації в державі, забезпечення реального місцевого самоврядування. Відтак, федералізація почала розглядатися В.Чорноволем лише як віддалена перспектива. Така еволюція поглядів політика на проблему не зашкодила різним політичним силам України в наступні роки використовувати й інтерпретувати згадані тут факти у власних цілях у ході гарячих баталій за владу.

¹ *Адамович С.В.* Погляди В'ячеслава Чорновола на державний устрій України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. – Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.380–383.

² *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. – 1991. – червень (Ч.12).

³ *Боренько Я.* Що може регіон? Співвідношення територіальної організації держави і можливостей реалізації регіональних інтересів // Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 23. – С.122.

⁴ *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. – 1991. – червень (Ч.12).

⁵ *Стецишин О.* Автономія чи децентралізація влади? // Експрес. – 2003. – 23–30 січня.

⁶ *Чорновіл В.* Моя виборча програма // Політика. – 1989. – №1. (жовтень). – С.2–3.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ В єдності сила народу // За вільну Україну. – 1991. – 16 лютого.

¹⁰ *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. – 1991. – червень (Ч.12).

¹¹ *Адамович С.В.* Погляди В'ячеслава Чорновола на державний устрій України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. – Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.382.

¹² *Чорновіл В.* Компартія фактично існує // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня.

¹³ До незалежності – мирним шляхом // За вільну Україну. – 1991. – 21 лютого.

¹⁴ *Хавич О.* Смерть Галичини // Молода Україна. – 2003. – №5 (Листопад). Ел. версія публікації розміщена за адресою: <http://www.molodaukraina.org/news.asp>

¹⁵ Виступи кандидатів, висунутих на посаду Голови Верховної Ради Української РСР // Радянська Україна. – 1990. – 1 червня.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Основа держави – суверенітет особи (З програми кандидата у Президенти України В.Гриньова) // Демократична Україна. – 1991. – 19 листопада.

¹⁸ *Гриньов В.* Боротьба проти програми, а не проти людини // Молода гвардія. – 1991. – 8 жовтня.

¹⁹ *Гриньов В.Б.* Нова Україна: якою я її бачу. – К., 1995. – 92 с.

²⁰ К вольному краю новороссов? // Знамя комунізму. – 1990. – 4 сентября.

²¹ *Болбат Т.В.* Проблема государственного устройства Украины в деятельности общественных организаций Донбасса в начале 1990-х гг. // Наука, релігія, суспільство. – 2005. – №1. Електронна версія публікації розміщена за адресою: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/1_2005/contents/begin.php?l=u. Сайт відвідано 28 грудня 2009 р.

²² За федеративную Украину. Обращение кадетов // Вечерний Николаев. – 1991. – 10 октября.

²³ *Чорновіл В.* Компартія фактично існує // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня.

²⁴ Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В.Чорновола // Демократична Україна. – 1991. – 19 жовтня.

- ²⁵ Рышков В. Вячеслав Чорновіл: «Для мене Донбас не є Terra incognita» // *Жизнь*. – 1991. – 27 септембра.
- ²⁶ Лук'яненко В. Президентом можеш і не бути, а гетьманом – зобов'язаний // *Демократична Україна*. – 1991. – 19 жовтня.
- ²⁷ Лук'яненко Л. «Чорновіл – за федеративний устрій, а я – проти» // *Молода гвардія*. – 1991. – 5 жовтня.
- ²⁸ Тиждень у шахтарському краї: В.Чорновіл про устрій України // *Голос України*. – 1991. – 28 вересня.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Чорновіл В. Компартия фактично існує // *Літературна Україна*. – 1991. – 19 вересня.
- ³¹ Грабовський С. Федеративна Україна: міф чи реальність? // *Сучасність*. – 1992. – №10. – С.47.
- ³² Актуальні проблеми управління територіями в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 26–27 листопада 1992 р. – К., 1993. – 348 с.
- ³³ Там само. – С.6, 24–25.
- ³⁴ Там само. – С.61, 66–67, 85–89.
- ³⁵ Доповідь Президента України, Голови Конституційної Комісії України Л.Кравчука на сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 р. // *Голос України*. – 1992. – 3 липня.
- ³⁶ Виступ голови Верховної Ради України, співголови комісії по розробці нової Конституції України І.Плюща на п'ятій сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 р. // *Голос України*. – 1992. – 2 липня.
- ³⁷ Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К., 1997. – С.71–72.
- ³⁸ Бекешкіна І. Громадська думка про майбутній економічний та територіально-державний устрій України // *Політичний портрет України*. – К., 1994. – С.6–8.
- ³⁹ IV Великі збори Народного руху України 4–6 грудня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1993. – С.23.
- ⁴⁰ Там само. – С.24.
- ⁴¹ Там само. – С.47–48.
- ⁴² Там само. – С.50, 61.
- ⁴³ Там само. – С.95.
- ⁴⁴ Андресюк Б. Региональные интересы как двигатель предвыборной кампании // *Зеркало недели*. – 1999. – 16–22 октябрия.
- ⁴⁵ Яблонський В., Латко Я. Сучасні політичні партії. – К., 1999. – 227 с.
- ⁴⁶ Там само. – С.107.
- ⁴⁷ Андресюк Б. Региональные интересы как двигатель...
- ⁴⁸ 22 січня – велике свято України, ще не визнане державою // *Час/Time*. – 1996. – 19 січня. Цит. за: Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора. – К., 2002. – С.124.

The piece investigates an evolution of V.Chornovil's views on federalization of Ukraine, analyses factors that influenced this evolution. The article is based on wide array of published documents (public speeches, political statements and declarations).